

NƏRGİZ İSMAYILOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
ismayilovanargis@gmail.com

TÜRK-İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA NAXÇIVANLI MEMARLARIN ROLU

Məqalə Türk-İslam mədəniyyətinin inkişafında naxçıvanlı memarların rolunun tədqiqinə həsr olunub. Naxçıvan Memarlıq məktəbinin nümayəndələri olan Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin, Əhməd Əyyub oğlu Naxçıvaninin və digərlərinin həyat və sənətkarlığı tədqiq edilmişdir. Məqalədə müəllif həmçinin ölkəmizdə Türk-İslam mədəniyyətinin inkişafında xidmətləri olan digər tanınmış şəxslər haqqında da söhbət açmışdır.

Açar sözlər: Türk-İslam mədəniyyəti, Naxçıvan Memarlıq Məktəbi, Naxçıvanlı memarlar

Türklər islamiyyəti qəbul edərək yeni bir din, inanc, mədəniyyət və incəsənətin təsirinə düşdülər. İslamiyyətlə birlikdə köçəri yaşayış tərzinə malik türklər oturaq həyata keçdilər. Kəndlər, şəhərlər qurdular. Qurduqları şəhərlərdə hamamlar, məscidlər, karvansaralar inşa etdilər. Yaratdıqları memarlıq nümunələrini ən incə detallarına qədər türk-islam zövqünə uyğun bəzədilər. Təsəvvüf düşüncəsi çərçivəsində təsəvvüf ədəbiyyatı inkişaf etdi. Türkiyədə Xoca Əhməd Yəsəvi ilə başlayan anlayış, Yunus Əmrə, Hacı Bektaş Vəli, Mövlana kimi çox sayda görkəmli şəxsiyyətlər yetişdirdi. Azərbaycanda da eyni ideya davam etdirildi. Türklər islamiyyəti qəbul etməklə yeni bir din, dil və mədəniyyətlə qarşılaşdılar. Yeni dinin təsiri ilə ərəb dilini öyrəndilər. Qurani-Kərimi anlamağa çalışdılar. Yeni din ilə köhnə dinlərini müqayisə etdilər. İki din arasındakı ortaq nöqtələr, yeni dini mənimsəmələrinə kömək etdi.

İslamiyyətlə birlikdə türklər yeni bir sənət və ədəbiyyat anlayışına da yönəldilər. İslamiyyəti qəbul edən xalqların hamısı bu dini müəyyən mənada özündə əks etdirən dil və sənətə dair əsərlər yaratdılar. Bu memarlıqda da eyni paralelliklə davam etdirildi. Müsəlmanlığı qəbul edən ilk türk dövləti Qaraxanlılar idi (5, s. 40).

X əsrin ilk yarısında hökmdar Satuk Buğra xan müsəlmanlığı qəbul etdi. Türklər də kütlə şəklində müsəlman olmağa başladılar. Türklər islamiyyəti qəbul etdikdən sonra şəhərlərdə cəmlənən mədəniyyət mərkəzləri qurdular. Məscidi şəhərin mərkəzi kimi qəbul edən anlayış hakim oldu. İbadət edilən bu məkanların yanında xəstəxana və kitabxana, mədrəsə kimi strukturlar, ictimai və mədəni məkanlar yaradıldı. Bu strukturların bütünü külliyyə adı verildi. Ticarət sahələri də külliyyənin yaxınlığında qurulurdu (8).

Dil və irq ayırd etmədən hər kəsi qucaqlayan bir dinin nümayəndələrinin belə bir müxtəlifliyə imza atmış olmaları heç də təəccüblü deyil. Ancaq bu müxtəlifliyin əsl qaynağı, insanın fitrətində var olan sənətkarlıq xüsusiyyətidir və islamın sənətə olan yanaşması da insan fitrətinə uyğundur. Hər insan əslində müstəqil, bənzərsiz və orijinal bir varlıqdır. Onun şəxsiyyəti, təkrarı olmayan unikalıqla birləşəndə o, digər insanlardan fərqlənir. Bu səbəbdən o, ortaya qoyduğu əsərləriylə də bu fərqi sübut edir. Öz bənzərsiz ruhunu və şəxsiyyətini əsərinə əks etdirənlər, əsərlərini də özü kimi bənzərsiz hala gətirir. İlk insanla birlikdə başlayan sənət macərası, insanın ictimai və siyasi macərələrinə də qarışaraq saysız müxtəliflikdə sənətçi, ənənə və üslub ortaya çıxarmışdır.

Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbi dövrün ən mükəmməl inşaat quruluşlarının tətbiqi, tikililərin texniki quruluşu ilə onların bədii həllinin tektonikliyinə nail olunması baxımından ən yüksək səviyyəyə qalxmışdı. XII əsrdə qüdrətli Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtı olmuş Naxçıvanda urbanistik mədəniyyət təşəkkül tapmışdı. Atabəylər dövlətinin hakimiyyəti dövründə Naxçıvan daha əzəmətli bir şəhər olmuş. Ölkənin siyasi, iqtisadi, mədəni, sənətkarlıq mərkəzinə çevrilmişdi. Həmin dövrdə Naxçıvanda memarlıq sənəti inkişafının yüksək səviyyəsinə çatmış, bununla bağlı Azərbaycan memarlığının ayrıca üslubu yaranmışdır. Təsadüfi deyil ki, bu üslub sonralar daha da inkişaf etdirilərək geniş yayılmış və Naxçıvan Memarlıq Məktəbi adı ilə tarixə düşmüşdür. Bu məktəb bəşəriyyətə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, Əmirəddin Məsud Naxçıvani, Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani kimi dahi memarlar bəxş etmişdir. Türk-islam mədəniyyətinin formalaşmasında naxçıvanlı memarların müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onlar bu geniş təfəkkürlü dinin və məqsədin bütün ekzotikliyi öz əsərlərinə yansıtmağa çalışmışlar. Orta əsrlərdən başlayaraq “Qurani-Kərim” Naxçıvan Muxtar Respublikasının memarlığı, mədəniyyəti, dini adət-ənənələri və insanların həyatına çox güclü təsir etmişdir. Naxçıvanlı memarlar “Qurani-Kərim”də olan ayələri xüsusi xətlərlə yaratdıqları incilərin üzərinə həkk etmişlər. Naxçıvanda xəttatlığın ilk nümunələrinə orta əsr Azərbaycan memarlığının inkişafında dərin və silinməz iz buraxmış **Əcəmi Naxçıvaninin** yaratdığı memarlıq incilərində də rast gəlirik. Naxçıvanda və ona yaxın ərazidə tikilən bir neçə abidədə Əcəmiyə xas olan xəttatlıq üsullarının bu və ya başqa şəkildə təzahürü Əcəmi məktəbində istifadə edilən xətt növlərinin hər zaman geniş şəkildə tətbiq olunduğunun əyani sübutudur. Əcəmi Naxçıvani Yusif Küseyr oğlu və Möminə xatın türbələrində kufi xətti ilə bir sıra sözlər yazmışdır (11).

Əcəminin irsində şah əsərlərdən biri Yusif Küseyr oğlu türbəsidir. Bu abidə xalq arasında “Atababa günbəzi” adı ilə də tanınır. Türbə ötən əsrin sonlarında yenidən bərpa edilib. Yusif Küseyr oğlu türbəsinin giriş hissəsində kufi xətti ilə yazılmışdır: “Bu, şərəfli dinimizin məşhur rəisi, islamın gözəlliyi, şeyxlər başçısı Hacı Yusif Küseyr oğlu türbəsidir. Şəvval ayı yeddinci, əllinci və beş yüzüncü il (557/1162-ci il)”.

Məqbərənin üzərində kufi xətti ilə “Qurani-Kərim”dən dekorativ ayələr yer almışdır. Girişin sol tərəfində memarın adı həkk olunmuşdur: “Əcəmi ibn Əbubəkr Naxçıvani”. Qeyd edək ki, kufi xəttinin özünün 4 əsas növü var: kufi nəsx, kufi süls, kufi həndəsi və kufi şikəstə (4, s. 72). “Qurani-Kərim”in ilk nüsxələri də məhz kufi xətti ilə yazılıb. Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin xəttatlıq məktəbinin özündən sonra qoyub getdiyi abidələrdə də bu xətt növlərinin daha çox müşahidə olunması heç də təsadüfi deyil. Bunun bariz nümunəsini Naxçıvan şəhərində əzəmətlə ucalan Möminə xatın türbəsinin giriş qapısında dəqiqliklə görmək mümkündür. Memarlıqda kufi kitabələri memar Əcəmi Naxçıvani tərəfindən yüksək səviyyəyə qaldırılıb. Kitabələr Əcəminin əsərlərində o dövrdə görünməyən bədii-estetik dəyər alır. Kufi kitabələrin bolluğu, mürəkkəbliyi, həndəsi ornamentlərlə qaynayıb-qarışması baxımından Möminə xatın türbəsinin Ön Asiya memarlığında tayı-bərabəri yoxdur. Bu abidədə mühüm qovşaqlardan başqa türbə gövdəsinin künc dayaqlarının səthləri də kitabələrlə örtülmüşdür (1, s. 20).

Təkcə Azərbaycanda deyil, bütün İslam aləmində ən hüündür və incə kompozisiyalı sənət əsərlərindən sayılan Möminə xatın türbəsi Əcəminin layihəsi əsasında 1186-cı ildə Naxçıvan şəhərinin qərbində ucaldılmışdır (6, s. 4). Azərbaycan Atabəylər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz həyat yoldaşı Möminə xatının qəbri üzərində məqbərə tikilməsinə qərar vermiş, onun tikintisini oğlu Məhəmməd Cahan

Pəhləvan hicri 582-ci ilin Məhərrəm ayında (aprel, 1186) başa çatdırmışdır. Elin yaddaşında "Atabəy günbəzi" adı ilə qalmışdır. Ümumən islam memarlığında ən uca və incə kompozisiyalı türbələrdən biri olan Möminə xatın türbəsinin baştağında kufi xətti ilə sözlər həkk olunmuşdur. Tarix öz qoynunda Əcəminin həyatı haqqında heç nə saxlamayıb. Görünür, dahi memar bunu qabaqcadan gördüyündən öz şah əsəri Möminə xatın türbəsi üzərində belə yazmışdır: "Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar. Biz ölürük, əsər qalır yadigar". Bəli, o ölməz sənət abidəsi bu gün də yaşayır. Naxçıvanda 12-ci əsrdə Möminə xatın və Yusif Küseyr oğlu kimi çox gözəl türbələr tikən Əcəmi Əbubəkr oğlunun adını tarix saxlamışdır. Möminə xatın türbəsi haqda akademik M.V. Alpatov belə demişdir: "Bu illərdə Orta Avropa memarlığında forma hissiyyatının belə inkişafına, kompozisiyasının tamlığı və icra kamilliyinə rast gəlmək olmur. Naxçıvan məqbərəsindən Şərqi ən yaxşı nümunəvi ədəbi əsərlərində – Firdovsinin "Şahnamə"sində (9-10-cu əsrlər), yaxud Nizaminin "Leyli və Məcnun"unda (12-ci əsr) olduğu kimi insaniyyətlik saçılır" (1, s. 17).

Əmirəddin Məsud Naxçıvani XII əsr Naxçıvan Memarlıq Məktəbinin nümayəndələrindəndir. Naxçıvanda Eldənizlər sarayında yaşamışdır. Əcəmi memarlıq üslubunun davamçısı olmuş, dini və xatirə memarlığı ilə yanaşı, ictimai binaların inşasında və bəzədilməsində də iştirak etmişdir. Müasiri Nizami Gəncəvi kimi, Əmirəddin Məsud Naxçıvani də ulduzların Yerdə baş verən hadisələrə müdaxiləsi barədə saray münəccimlərinin fikirlərini qəbul etməmiş, onlar atabəyi guya 40 gəz (42 m) torpağı sovurub aparacaq qasırga qopacağına inandırmaya cəhd göstərərək buna etirazını bildirmişdir. Təkbizində haqlı olan Əmirəddin bunu şeirlə də ifadə etmişdir. Bu barədə Zəkəriyyə Qəzvininin "Əcaib əl-buldan" (Ölkələrin maraqlı tərəlləri) əsərində bəhs olunur. Alim və memar kimi Əmirəddin Məsud Naxçıvani Əcəmi memarlıq üslubunu təkmilləşdirərək Naxçıvanın dini-mədəni arxitekturasının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani orta əsr Azərbaycan memarıdır. Naxçıvan Memarlıq Məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əhməd Naxçıvaninin dövrümüzə iki əsəri gəlib çatmışdır. Onlardan biri "Nüşabə qalası" kimi də tanınan Bərdə türbəsi (1322), digəri isə Quti xatunun şərəfinə inşa edilmiş Qarabağlar Türbə Kompleksidir. Qarabağlar türbəsinin şimal tərəfindəki baştağın tünd-bənövşəyi rəngli kaşı yerliyi üzərində nəsx xətti ilə memar öz adını yazmışdır. Binanın kompozisiya həlli, hündürlüyü və yarımhündürlüyü quruluşu, çoxrəngli kaşı ornamentlərin tətbiqi, kitabələrdən bəzək vasitəsi kimi istifadə edilməsi Əhməd Naxçıvaninin yaradıcılıq üslubu üçün səciyyəvidir. Ümumi quruluşunun fərdi cəhətləri ilə fərqlənən Axsadan baba türbəsinin (Bərdə şəhəri) də memarının Əhməd Naxçıvani olduğu güman edilir. Qeyd edək ki, L. Bretanitski və Ə. Salamzadənin "Orta əsr Azərbaycan memarları və memarlıqla əlaqədar sənətkarlar", Məhəmmədəli Tərbiyətin "Dənizməndani-Azərbaycan" kitablarında, bununla birlikdə bir çox mənbələrdə naxçıvanlı memarlar haqqında məlumatlara rast gəlinir. Unutmayaq ki, Naxçıvan memarları ümumşərq memarlığında görkəmli yer tuta bilən üsullar yaratmış və tətbiq etmişlər. Bu gün o memarların yaşadıkları, nəfəs aldıkları, möhtəşəm sənət əsərləri yaratdıqları bir torpaqda yaşadığımız üçün qürur duyuruq (9).

"Xacə Cəmaləddin - orta əsrlər zamanı Naxçıvan memarlıq məktəbinin ilk yetirmələrindən biridir. Onun adı Əlincəçay sahilində, el arasında "Şeyx Xorasan" adı ilə tanınan Xanəgah kompleksinə daxil olan və özünün inşa etdiyi əsas türbənin kitabəsi əsasında aşkar olunmuş və elmi ictimaiyyətə və mədəniyyət tariximizə təqdim olunmuşdur" (2, s.180). Kitabədə memarın adının "hörmətli və alicənab" epitetləri ilə

müşayiət olunması onun məşhur və böyük nüfuza malik sənətkar olmasından xəbər verir. Bu fikri onun daşdığı, orta əsrlər zamanı görkəmli şəxsiyyətlərin adına əlavə olunan "Xacə" titulu da təsdiq edir. Çünki həmin dövrdə "xacə" titulu hər bir adama deyil, görkəmli sənətkarlara, alimlərə, şairlərə, öz işinin incəliklərinə yaxından bələd olan sənətkarlara, hətta dövlət başçılarına verilir. Kitabənin son hissəsi ovulub töküldüyü, tarixlər isə adətən bu hissədə yazıldığı üçün tarix məhv olmuşdur. Tədqiqatçılar türbəni memarlıq-konstruktiv quruluşuna və kitabəsinin xətt xüsusiyyətlərinə əsasən XII-XIII yüzilliklərə aid edirlər.

Şeyx Cühənnah oğlu - Orta əsr intibah dövründə Naxçıvan memarlıq məktəbinin yetirdiyi ən görkəmli memarlardan biridir. Şeyx ibn Cühənnahın adı Ordubad bölgəsinin Azadkənd kəndindəki minarə üzərindəki kitabənin məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Kufi xətlə yazılmış həmin kitabəni XIX yüzilliyin ortalarında tədqiq edən rus şərqşünası və diplomatı N.V.Xanikovun yazdığına görə, kitabədə "Bəna Şeyx Cühənnah oğlu Naxçıvanının əməlidir" sözləri yazılmış (3, s. 63). Şeyx ibn Cühənnah miladi təqvimlə XIV yüzillikdə yaşamış, Azadkənd minarəsini də həmin vaxt inşa etmişdir.

Məhəmməd bəy Hacı oğlu - Orta əsrlər zamanı Naxçıvanda yaşayıb yaratmış memarlardan biridir. Yaşadığı dövrdə "memar" kimi tanınan Məhəmməd bəyin adı Ordubad şəhərinin şərq tərəfində yerləşən "Malik İbrahim" qəbiristanlığında indiyədək qalan bir məzar kitabəsinin təqdim etdiyi məlumatlar vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Məşhur sufi şeyxi, Ön Asiyada sufizmin banilərindən sayılan Şeyx Əbu Səid Əbul-Xeyr Xorasaninin yeddi arxa övladlarından olan sufizm ideyalarını mənimsəyən, kamilləşən cyni adlı Şeyx – Şeyx Əbu Səid Xorasanda təhsilini başa vurduqdan sonra Ordubad şəhərinə gəlmiş, orada öz xanəqahını qurmuş və ətrafına toplaşan müridləri vasitəsi ilə ideyalarını yaymışdır. Şeyx Əbu Səid 1357-ci ildə vəfat etmiş və Ordubad şəhərinin şərq tərəfində yerləşən indiki "Malik İbrahim" qəbiristanlığının mərkəzində yerləşən xanəqahının ətrafında dəfn olunmuşdur. Şeyxin məzarı üzərində qoyulmuş başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin yan tərəfindəki kitabədə Hacınin oğlu Məhəmməd bəyin adı həkk edilmişdir. Kitabədə o "memar" titulu ilə təqdim olunmuşdur. Kitabənin təqdim etdiyi məlumatlardan aydın olur ki, vaxtilə bu qəbir üzərində türbə inşa edilmiş, memar Məhəmməd bəy həmin türbənin banisi – memarı olmuşdur (2).

Orta əsrlərdə Naxçıvanda görkəmli sənətkar kimi yetişən və əhali arasında memar kimi tanınan ustalardan biri də **İmamqulu Nəzərəli oğlu** olmuşdur. Bu görkəmli memarın adı XX yüzilliyin 80-ci illərində Əlinəcəy sahilindəki Şeyx Xorasan xanəqahında bərpa işləri aparılarkən aşkar edilmiş inşaat kitabəsi vasitəsi ilə elmə məlum olmuşdur (2, s. 183). Hier 1141-ci ilə (miladi 1728-29-cu il) aid olan bu kitabədən məlum olur ki, İmamqulu Nəzərəli oğlu xanəqah kompleksinə daxil olan tikililərdən birinin memarı olmuşdur (3, s. 39- 40). Kitabədə "memar" titulu ilə təqdim olunması onun öz peşəsinin mahir ustası olduğunu göstərir. Kitabənin tarixinə əsasən demək olar ki, memar İmamqulu Nəzərəli oğlu XVII yüzilliyin sonları–XVIII yüzilliyin birinci yarısında yaşamışdır.

İnanırıq ki, Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunması bütövlükdə muxtar respublika ərazisində son illərdə geniş meydan verilən milli mənəvi dəyərlərin, əsrlərdən bəri qorunub yaşadılan və yüksək dövlət qayğısı ilə əhatə olunan İslami dəyərlərin, İslam mədəniyyəti abidələrinin qorunub saxlanması, bərpası, inkişaf etdirilməsi və təbliği sahəsində aparılan işlərin daha yüksək səviyyəyə çatdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır (7).

"Mədəniyyəti inkişaf etdirmək milləti inkişaf etdirmək, xalqı sivilizasiyaya qovuşdurmaq, milli ruhu yaşatmaq deməkdir" devizi altında Naxçıvanın tarixi və mədəniyyətinin araşdırılması, öyrənilməsi və nəhayət, təbliğ edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin də əsas məqsədi bu potensialı üzə çıxarmaq, təbliğ etməkdən ibarətdir. Bütün bu təşəbbüslər həm də bizə əmanət olunan irsə, mədəniyyətə sədaqətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasov A.X., Abasov E.A., Hüseynova E.N. İslam memarlığı və inşaat. Bakı: Qərb Universiteti Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2010. 83 s.
2. Səfərlı H. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2017. 115 s.
3. Səfərlı H. Naxçıvanın epigrafik abidələrində görkəmli şəxsiyyətlər. Naxçıvan: Əcəmi, 2016. 144 s.
4. Kazımi P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti. Bakı: ABC, 2012. 316 s.
5. Yazıcı N. İlk türk-İslam devletləri tarixi. Ankara: Ankara Universiteti İlahiyat Fakültesi, 1992. 80 s.
6. Yılmaz R. Tariximizdə iz qoyanlar. Bakı: "Xəzər Nəşriyyatı" MMC, 2008. 30 s.
7. <http://ikisahil.az/?page=6&newsId=83824&lang=aze>
8. <http://lisenotlari.com/2012/01/11-ve-12-yuzyllarda-islamiyet-ve-turk.html>
9. <http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/10198-doevrunun-tan-nm-shkha-ettatlar-aedzaemi-nakhch-vani-vae-aetig-ordubadi>
10. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2016/noyabr/516468.htm>
11. <http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/9256-acmiraeddin-maesusdnakhch-vani-vae-aehlmaed-acyyub-oghlu-acl-hafiz-nakhch-vani-kimdir>

SUMMARY

Nargiz ISMAYILOVA

THE ROLE OF NAKHCHIVANIAN ARCHITECTS IN THE DEVELOPMENT OF TURKIC-ISLAMIC CULTURE

The article has been devoted to the investigation of the role of nakhchivanian architects in the development of turkic-islamic culture. The life and craftsmanship of Ajami Abubakr oğlu Nakhchivani, Ahmad Ayyub oğlu Nakhchivani and other members of Nakhchivan Architectural Schooling were investigated. The author also speaks about some other prominent persons who has an important service in the development of Turkic-Islamic culture in our country.

Key words: Turkic-Islamic culture, Nakhchivan Architectural Schooling, nakhchivanian architects

РЕЗЮМЕ

Наргиз ИСМАИЛОВА

РОЛЬ НАЧЧИВАНСКИХ ЗОДЧИХ В РАЗВИТИИ ТЮРКО-ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье основное внимание уделяется роли архитекторов Нахчывана в развитии турецко-исламской культуры. Были исследованы жизнь и работа представителей Нахчыванской архитектурной школы, Аджмеи Абубакр оглу Нахчывани, Ахмеда Эйюба оглу Нахчывани и других. В статье автор также рассказал о других известных людях, которые служили в развитии турецко-исламской культуры в нашей стране.

Ключевые слова: турецко-исламская культура, Нахчыванская архитектурная школа, архитектор